www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا ئومۇمىي بايان

ئابدۇللا سۇلايمان

(مەكتىپىمىز فىلولوگىيە پەنلىرى پروفېسسورى)

【摘　要】本文主要论述了和田方言的形成、历史演变,并通过这一方言语音、词汇和语法结构与现代维语进行了对比分析。

【关键词】古和阗语　和田方言　现代维语

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تارىخىي تەرەققىياتى

تارىخ چاقى ئىلگىرىلەپ چىن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 221-يىلىدىن 206-يىلغىچە)، خەن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 206-يىلىدىن 220-يىلغىچە) دەۋرلىرىگە كەلگەندە، غەربىي يۇرتتا (ھازىرقى شىنجاڭدا) ئولتۇراقلاشقان مىللەتلەرمۇ ئۈزلۈكسىز كۆپەيگەن. «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلىشىچە، شۇ دەۋرلەردە تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدا ئۇدۇن، گۇما، ئۇزۇنتات، نىيا قاتارلىق 30 نەچچە شەھەر دۆلەتلىرى بارلىققا كەلگەن بولۇپ، يىپەك يولىنىڭ جەنۇبىي لىنىيىسىدىكى بۇ مۇھىم تۈگۈنلەر ئىچىدە ئۇدۇن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك بىلەن ھىندىستان قاتارلىق دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشنىڭ ئالاھىدە كۆزنىكى بولغان. ھىندىستان ئارقىلىق تارقىلىپ، شىددەت بىلەن كېڭەيگەن بۇددا دىنى بۇ رايوننى بۇددا دىنىنىڭ مەركەزلىرىنىڭ بىرىگە ئايلاندۇرغان. ۋېي، جىن، جەنۇبىي-شىمالىي سۇلالىلەر دەۋرىدىن باشلاپ، سۈي، تاڭ دەۋرلىرىگىچە (مىلادىيە 220-يىلىدىن 907-يىلغىچە) نۇرغۇن مەشھۇر بۇددا ئۆلىمالىرى ۋە راھىپلار ئۇدۇنغا كېلىپ تەلىم ئالغان ياكى نوم تەپسىرچىلىكى بىلەن مەشغۇل بولغان. 872-يىلى (شيەنتۇڭنىڭ 13-يىلى) ئۇدۇن خانىنىڭ ساجۇ مىراۋۇلى جاڭ يىچاۋنىڭ جيەنىگە يازغان بىر مەكتۇبىدا ئۆزىنىڭ خانلىق نامىنى «ئۇلۇغ ئۇدۇن دۆلىتى پەغپۇرى» دەپ ئاتىغان. ئۇدۇن ۋىساراخان جەمەتى ئىلگىرى-كېيىن بولۇپ، مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن.

مىلادىيە 926-يىلى قاراخانىلارنىڭ ھۆكۈمرانى مۇسا ئارسلانخان شۇ چاغدا يەنىلا بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىۋاتقان ئۇدۇنغا قارشى «غازات» ئۇرۇشى قىلىپ، ئۇدۇننى ئۆزلىرىگە قارام قىلدۇرۇپ، ئىسلامىيەت دەۋرىگە باشلاپ كىرگەن بولسىمۇ، قاراخانىلارنىڭ ئىچكى مالىمانچىلىقىدىن پايدىلانغان ئۇدۇن ھۆكۈمدارلىرى ئىسلام دىنىغا قارشى ئۇرۇش قوزغاپ، قەشقەرگىچە باستۇرۇپ بارغان. مىلادىيە 1006-يىلى قاراخانىلارنىڭ شۇ دەۋردىكى سۇلتانى يۇسۇپ قادىرخان ئۆزى بىۋاستە قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ئۇدۇن رايونىدىكى بۇددىستلارنى ئەسلىدىكى ئېتىقادىدىن ئۇزۇل-كېسىل ۋاز كەچتۈرۈپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرغان. ئۇدۇن ۋىسارا خانلىقى يىمىرىلىپ، بۇ رايون پەيدىنپەي تۈركلەشتۈرۈلگەن.

ئۇنداقتا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى خوتەن رايونىدىكى ئاھالە قايسى تىلنى ئىشلەتكەن؟ بۇ سوئالغا ئەلۋەتتە ئىنسانشۇناسلار، تىلشۇناسلار، تارىخچىلار قوللانغان مېتود ۋە ئۇسۇل بويىچە، بۇ رايوندىن تېپىلغان يازما يادىكارلىقلار ۋە شۇ يادىكارلىقلاردا ئىشلىتىلگەن تىلغا؛ بۇ رايون ئاھالىسى ئىشلىتىۋاتقان ھازىرقى زامان تىلىدىكى قەدىمكى زامان تىل قالدۇقلىرىغا مۇراجەت قىلىش تارىخىي ماتېرىيالىزملىق ئىلمىي يەكۈندۇر.

ئاشۇ ۋەسىقە-ھۆججەتلەرگە نەزەر سالساق، ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا مۇنداق يازغان: «ئەڭ ئوچۇق ۋە توغرا تىل پەقەت شۇ بىرلا تىلنى بىلىپ، پارسلار بىلەن ئارىلاشمايدىغان ۋە چەت ئەللەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلمايدىغان كىشىلەرنىڭ تىلىدۇر. ئىككى خىل تىل بىلىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن ئارىلىشىپ قالغان كىشىلەرنىڭ تىلىدا بۇزۇقلۇق بار. سوغداق (Soɟdak)، كەنجەك (Kanqək)، ئارغۇ (Arɟu) ئەنە شۇنداق ئىككى تىل بىلىدىغانلارغا كىرىدۇ. چەت ئەللەر بىلەن ئارىلىشىدىغان ۋە شەھەرلىكلەر بىلەن بېرىش-كېلىش قىلىدىغان خىتىن (hotan خوتەن)، تىبىت (tübüt تىبەت) ۋە تاڭغۇت (tanut) لارنىڭ بەزىلىرىمۇ شۇنداق. ئۇلار تۈركلەر ئىلىگە كېيىنرەك كەلگەن»، «... تۇبۇتلارنىڭ ئايرىم تىلى بار، خوتەنلىكلەرنىڭمۇ ئايرىم تىلى ۋە يېزىقى بار. ئۇلار ھەر ئىككىلىسى تۈرك تىلىدا چىرايلىق سۆزلىيەلمەيدۇ». بۇ بايانلاردىن تارىختا بۇ رايوندىكى خەلقنىڭ ئايرىم تىل ۋە يېزىق قوللانغانلىقىنى بىلەلەيمىز.

ئارخىلوگلار 19-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 20-ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە تەكلىماكاننىڭ (？) ...

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

خەنزۇچە تارىخىي مەنبەلەر ۋە غەربنىڭ تارىخىي ماتېرىياللىرىدا ساكلارنىڭ ئۇدۇننى بويسۇندۇرغانلىقى توغرىسىدا ھېچقانداق مەلۇمات چىقمايدۇ. جاڭ چيەن، بەن چاۋ، بەن يۇڭ قاتارلىقلارنىڭ غەربىي يۇرت خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا ئۇدۇنلۇقلار بىلەن ساكلارنىڭ پەرقى ئىنتايىن ئېنىق بولۇپ، ئۇلار باشقا-باشقا رايوندا ياشىغان، ئۇلارنى ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدۇن يازما يادىكارلىقلىرى ئىچىدە بۇخىل تىلنى ئەزەلدىن «ساك تىلى» دەپ ئاتىمىغان، ئۇدۇنلۇقلارنى ساكلار دېمۇ ئاتىمىغان.

ئۇدۇن رايونىغا تۈركلەر كىرىشتىن ئىلگىرى يوتقان خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان، ئېرىق ئالاھىدىلىك ۋە تىل خۇسۇسىيەتلىرىنى بىلدۈرگۈچى بىر قىسىم رەسىملەر، خاتىرە، ۋەسىقىلەرگە ئاساسلانغان بەزى ئالىملار: يوتقانلىقلارنى ئىران ئېرقىغا مەنسۇپ، تىلىنى «يوتقان تىلى»، يەنى «خوتەن تىلى» دەپ ئاتىسا؛ بەزىلىرى ۋەسىقىلەردىكى تىلنىڭ خاراكتېرىگە ئاساسلىنىپ، ئۇنى ئىران تىلىغا مەنسۇپ دەپ قاراپ، «شەرقىي ئىران تىلى» ئىدى، دەپ ئاتىغان. بىراق خوتەن تىلىنىڭ ئىپتىدائىي ئالاھىدىلىكىنىڭ بۇزۇلۇشى سوغدى تىلىغا سېلىشتۇرغاندا تېخىمۇ كۆرۈنەرلىك بولغاچقا، يەنە بەزىلەر ئۇنى خەنزۇچە تارىخىي كىتابلاردا بايان قىلىنغان ئۇلۇغ ياۋچىلار تىلىغا، يەنى كۇشان تىلىغا ئوخشاپ كېتىدۇ، دەپ قارىغان④. مەلۇمكى، تارىختىكى ئۇلۇغ ياۋچىلارنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولغان كوشان ئىمپېرىيىسى مىلادىيە 120-يىلى خوتەن، يەكەن، قەشقەر خانلىقلىرىنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، بۇ رايونلارغا ئۇلارنىڭ تىلىنىڭمۇ تەسىر قىلغانلىقى تارىخىي پاكىتتۇر.

يەنە ئوخشىمىغان قاراشلاردىن: «نىيا، ئۇدۇن، پىشامشان (چارقىلىق ئەتراپى) قاتارلىق جايلاردا ئاساسەن قەدىمكى ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال شېۋىسى قوللىنىلاتتى، بۇ ئومۇمەن ‹نىيا ئاۋام تىلى دېيىلەتتى› دېيىلگەن؛ شۇنداقلا خوتەن رايونىدىن تېپىلغان مىلادىيە 2-ئەسىر ئىلگىرىكى كارۇشتى يېزىقىدا ھىندىستاننىڭ قارا تىلى (پراكرىت) دا يېزىلغان نوم بىتىك «دارماپادا»غا ئاساسلىنىپ ئۇتتۇرىغا قويۇلغان قەدىمكى خوتەن تىلىنى «ھىندى تىلى»، دەپ ئاتاشلارنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بىراق، قەدىمكى خوتەن تىلىنى نۇقۇللا «ھىندى-ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ... شەرقىي ئىران تىلى... ھىندى تىلى» دېيىش ئانچە مۇۋاپىق ئەمەس. ياكى، بۇ تىلنى «ئىران تىللىرى بىلەن تۈرك تىلىنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان مۇرەككەپ تىل» دېيىش ئەقىلگە سىغمايدۇ، تىلشۇناسلىق نەزەرىيىسىگىمۇ ئۇيغۇن كەلمەيدۇ. ئېنىقكى ئوخشىمىغان ئىككى خىل تىل سىستېمىسىدىن ئەبجەش بىر تىل ھاسىل بولمايدۇ. ئۇلار بىر-بىرىنى چەتكە قاقىدۇ. يەنى بىرى ئاساس، يەنە بىرى ياردەمچى بولىدۇ. ئاساس تىل لېكسىكا، مورفولوگىيە جەھەتتىن ئۈستۈنلۈك قازانسا؛ ياردەمچى تىل مەلۇم جەھەتتە لېكسىكىلىق ۋە گراماتىك ئىزىنى قالدۇرىدۇ. بۇ قائىدىگە قارىغاندا بۇددا دىنى ۋە مەدەنىيىتى مۇناسىۋىتى بىلەن ئۇدۇنغا كىرگەن پراكرىت تىلى (نوم تىلى) مىلادىدىن ئىلگىرى ۋە كېيىن لېكسىكا جەھەتتىن بىر مەزگىل «ئۈستۈنلۈك» قازانغان بولسىمۇ، لېكىن «خوتەن تىلى»نى ھەممە جەھەتتىن بويسۇندۇرالايدىغان⑤. بۇ يەكۈنىمىزنى تۆۋەندىكى ئىككى پاكىت تېخىمۇ ئېنىق دەلىللەيدۇ: بىرى، مەشھۇر سەيياھ شۈەنزاڭنىڭ «ئۇلۇغ تاڭ خاندانلىقى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت ھەققىدە خاتىرىلەر» (大唐西域记) دېگەن كىتابىنىڭ 12-جىلدىدا: «قۇستانا (خوتەن) يېزىقىنىڭ قائىدىسىدە ھىندىستان يېزىقىغا ھۆرمەت قىلىنىپ، ئۇنىڭ شەكلى ئازراقلا ئۆزگەرتىلگەن. ئەمما، تىلى بولسا بۇ ئەلدىكى ئاھالىنىڭ مىجەزى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ، باشقا ئەللەرنىڭ تىلىدىن پەرقلىنىدۇ؛ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، جۇڭگو تىلىنىڭ ئۆزگەرمىسىمۇ ئەمەس»، دەپ يازسا، يەنە بىرى، «ئاۋرېل ستەيىن نىيا خارابىسىدىن تاپقان كارۇشتى يېزىقىدىكى خاتىرىلەرنىڭ تىلى ھەققەتەنمۇ ھىندى تىلىمۇ ئەمەس، ئىران تىلىمۇ، شۇنىڭدەك تۈركى تىلىمۇ ئەمەس ئىدى»⑥، دەپ يازغان. ياپونىيە تارىخچىسى يۇيېتەنجىڭ ئەپەندى: «بۇ تىل تۈركىي خەلقلەر بۇ يەرگە كىرىشتىن بۇرۇن، مۇشۇ رايوننىڭ ئېغىز ۋە يېزىق تىللىرىدا ئىشلىتىپ كەلگەن تىل بولۇپ، بەزى ئالىملار بۇ تىلنى ‹ئۇدۇن تىلى› ياكى ‹خوتەن تىلى› دەپ ئاتايدۇ. بەزىلەر بۇ تىلنىڭ خۇسۇسىيىتىگە قاراپ ‹ئىران تىلى› ياكى ‹شەرقىي ئىران تىلى› دەپ قارايدۇ. ئەگەر ‹ئىران تىلى› دەپ قارىلىدىغان بولسا، ‹خوتەن تىلى› نى ‹سوغدى تىلى› بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرسەك بۇ تىلنىڭ دەسلەپكى ئالاھىدىلىكلىرىنىڭ بۇزۇلغانلىقىنى ئېنىق كۆرۈۋالالايمىز» دەيدۇ⑦.

دەرۋەقە قەدىمكى خوتەن تىلىدا يۇقىرىقى تىللاردىكى ئالامەتلەرنىڭ بارلىقىنى ئىنكار قىلمىساقمۇ، شۇنداقلا بۇ رايوندا مىڭ يىلغا يېقىن ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەن بۇددا دىنى تەسىرىدىن، ئاھالىلار تىلىغا ھىندى تىلى (پراكرىت) ئاستا-ئاستا سىڭىشكە باشلاپ، سانسكرىتچە ئاملارنى پەيدا قىلغانلىقىنى چەتكە قاقمىساقمۇ، قەدىمكى خوتەنلىكلەر قوللانغان بۇ تىلنىڭ «ئۇدۇن تىلى» ياكى «قەدىمكى خوتەن تىلى»، ئىكەنلىكىنى تارىخىي پاكىتلار ئىسپاتلىغان.

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى ھەققىدە مەھمۇد قەشقەرى مۇنداق يازغان: «خوتەنلىكلەر بىلەن كەنجەكلەر سۆزنىڭ بېشىدىكى «ئېلىف» (Elip) نى «ھ (h)» غا ئالماشتۇرىدۇ. تۈركى تىللاردا يوق بىر ئاۋۇشنى كىرگۈزگەنلىكى ئۈچۈن بىز ئۇلارنى تۈركلەردىن ھېسابلىمايمىز. مەسىلەن: تۈركلەر «ئاتا»نى «اتا» (ata) دېسە، ئۇلار «ھاتا (hata)» دەيدۇ؛ تۈركلەر «ئانا»نى «انا (aNa)» دېسە، ئۇلار «ھانا (hana) دەيدۇ». مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقان بۇخىل تىل ئادىتى خوتەن دىيالېكتىدا ھازىرمۇ قىسمەن ساقلىنىۋاتىدۇ. مەسىلەن:

ئالاپۇ — ھالاپۇ (يالغانچى، پوچى)، ئىلدام — ھالدام (تېز، چاپسان)، ئالاڭ — ھالاڭ (ئوچۇق)، ئابدال —ھابدال، (تىلەمچى)... دېگەنلەردەك.

قەدىمكى خوتەن تىلىنىڭ تۈركچىلىشىشكە كەلسەك، خوتەن رايونى «ئىسلامىيەتتىن كېيىن پۈتۈنلەي تۈركلىشىشكە باشلىغان» دېيىلسىمۇ، مىلادىدىن ئىلگىرىلا تۈرك تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، ناھايىتى ئاستا تۈركىيچىلىشىشكە باشلىغان بۇ تىل تاكى 11-ئەسىردىمۇ تۈركچىلىشىش جەريانىنى تاماملاپ بولالمىغان. خوتەن قاراخانىلار تەۋەلىكىگە ئۆتۈپ 50 يىلدىن كېيىن ئۇلۇغ ئالىم، تىلشۇناس مەھمۇد قەشقەرى يازغان «تۈركى تىللار دىۋانى» دا خوتەنلىكلەرنى «ئىككى خىل تىل بىلىدىغان» دەپ ئىزاھلىشىمۇ بۇ قارىشىمىزنى ئىسپاتلايدۇ.

مەلۇم بولغىنىدەك 11-ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ دەسلەپتە ئىسلامىيەت قوشۇنلىرى، ھاكىمىيەت مەمۇرلىرى، كېيىنچە يەر ئۆزلەشتۈرۈش قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن ھەرخىل قەبىلىلەر (ياغما، قارلۇق، ئوغۇز، چىگىل، قارچۇق، چارۇق، چۇمۇل، مەركىت ۋە باشقىلار) خوتەن رايونىغا كۆچۈپ كەلگەچكە، بۇ تىل 12-ئەسىردە «خاقانىيە» تىلىنىڭ، 15-، 16-ئەسىرلەردە «چاغاتاي تىلى»نىڭ تەسىرى ۋە قەدىمكى خوتەن تىلىنى تەگ-يىلتىز قىلىپ، بۇ رايوندا، يېقىنقى ئەسىرلەردە «قەشقەر تۈركچىسى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بىر دىيالېكتى مەيدانغا كەلگەن. بۇ دىيالېكت-شېۋىلەردە ئاق كۆڭۈل، ئەمگەكچان، ھۈنەر-سەنئەتلىك خەلقنىڭ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق، باغۋەنچىلىك، پىلىچىلىك، چارۋىچىلىق، تېبابەتچىلىك ساھەلىرىدە؛ مەنىۋى ھاياتنىڭ بىر قىسمى بولغان فولكلور، ئەدەبىيات-سەنئەت جەھەتلەردە ياراتقان مول ئىجادىي نۆھىپىلىرىنى ئىپادىلەيدىغان، پەقەت مۇشۇ رايونغا خاس بولغان

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

جانلىق، ئوبرازلىق سۆزلەر، ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ئىجاد قىلىنغان.

كۆرستىپ ئۆتۈلگەن تارىخىي ۋە ئىجتىمائىي ئامىللاردىن سىرت، بۇ رايوندىكى يۇلتۇزلار تۈركۈمىدەك ئۈزۈك بوستانلىقلار ۋە ئاھالە ياشىغان تاغلىق جايلار مۇساپىسىنىڭ بىر-بىرىگە يىراق بولۇشى، بولۇپمۇ بۇ بوستانلىقلار ئاھالىسىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورۇن جەھەتتىكى يىراقلىقى سەۋەبىدىن تەگرىتېغىنىڭ شىمالىي ۋە جەنۇبىي بىلەن بولغان بېرىش-كېلىش، ئارىلىشىش، مەدەنىيەت ئومۇملاشتۇرۇشنىڭ قىيىنلىقى قاتارلىق ئامىللار قوشۇلۇپ ئالاھىدە بىر دىئالېكت بەلگىسى شەكىللەنگەن.

فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىن نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەرگە ئىگە خوتەن دىئالېكتى، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئاكتىپ، ئىجابىي تەسىرى ئارقىلىق بىر ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن بۇيان پەيدىنپەي ئەدەبىي تىل نورمىسىغا چۈشكەن ۋە چۈشۈۋاتقان بولسىمۇ، ھېلىھەم بەزى چەت يېزا-كەنتلەر، تاغلىق رايونلاردىكى ئاھالىلارنىڭ جانلىق تىلى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىل نورمىسىدىن (فونېتىكا، لېكسىكا جەھەتتىن) پەرقلىنىپ تۇرماقتا.

شۇنى ئالاھىدە قەيت قىلىش لازىمكى، تىلشۇناسلار تەرىپىدىن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئۈچ چوڭ دىئالېكتىنىڭ بىرى (مەركىزىي دىئالېكت ۋە لوپنۇر دىئالېكتى) دەپ بېرىدەك ئېتىراپ قىلىنغان خوتەن دىئالېكت رايونىدا يەنە فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتتىن بەزى پەرقلەرنى ساقلاپ كەلگەن «گۇما شېۋىسى»، «قارىقاش شېۋىسى»، «ئىلچى شېۋىسى»، «لوپ شېۋىسى»، «كېرىيە شېۋىسى» (چىرا، كېرىيە، نىيا، چەرچەن، چاقىلىق ناھىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) بولۇپ، بۇلار خوتەن دىئالېكتىنىڭ تارماق (سوب) شېۋە رايونلىرىدۇر. بۇ تارماق شېۋىلەر خوتەن دىئالېكتىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتىغا زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن ياكى بۇ دىئالېكتىنىڭ تەسىرىدە، شۇ رايوندىكى ئاھالىلارنىڭ تىل نورمىلىرىدا ئۆزگىچىلىكلەرنى ھاسىل قىلغان. مەيلى خوتەن دىئالېكتى ياكى خوتەن دىئالېكتىنىڭ يۇقىرىقى بەش شېۋە قاتلىمى بولسۇن، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھەرقايسى دىئالېكتى بىلەن بولغان پەرق-ئۆزگىچىلىكلىرى پەقەت تىل تاۋۇشلىرى سىستېمىسى ۋە لۇغەت تەركىبىدە كۆرىلىپ، گرامماتىكىلىق قۇرۇلۇش ۋە ئاساسىي لۇغەت تەركىبىدە پەرقلەر يوق دېيەرلىك.

تۆۋەندە خوتەن دىئالېكتىنىڭ (كېرىيە، گۇما شېۋىسى توغرىسىدا ئايرىم ماقالىلاردا سۆزلىنىدۇ) فونېتىكا، لېكسىكا ۋە گرامماتىكا جەھەتلەردىكى ئالاھىدىلىكلىرى پەقەت ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەنلا سېلىشتۇرۇلىدۇ.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ فونېتىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

خوتەن دىئالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكلەر تاۋۇش ئۆزگىرىشى، ئاجىزلىششى، چۈشۈپ قېلىشى، كۆپىيىپ قېلىشى ۋە تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيىسى قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

1. تاۋۇش ئۆزگىرىشى جەھەتتە:

بۇ دىئالېكتتا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ئاھاڭداشلىق قانۇنىيىتى ئاساسەن بۇزۇلغان بولۇپ، لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ماسلىششى بىر قەدەر ئاجىز. مەسلەن:

كۆزۈك ـ كۆزەك، ئويۇن ـ ئويان، ئۆلۈم ـ ئۆلەم، ئۆتۈك ـ ئۆتەك، توكۇر ـ توكا، قولۇم ـ قولام ... دېگەنلەردەك.

ئەدەبىي تىلدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلاردىن سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا كەلگەن «ئۆ» تاۋۇشى بۇ دىئالېكتتا «ئو» دەپ؛ «ئۇ» تاۋۇشى «ئۇ» دەپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسلەن:

جۆپ ـ جوپ، گۆش ـ گوش، گۈل ـ گۇل... دېگەندەك.

بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدىكى «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى چۈشۈپ قېلىپ، ئەدەبىي تىلدىكى «ھ» ئۈزۈك تاۋۇشى بىلەن باشلانغان سۆزلەرنى سوزۇق تاۋۇش بىلەن باشلانغان سۆزگە ئايلاندۇرۇپ قويىدۇ. مەسلەن: ھوشيار ـ ئۇششا، ھەشقاللا ـ ئەشقاللا، ھۆل ـ ئۆل... دېگەنلەردەك.

بۇخىل تاۋۇش ئۆزگىرىشكە، بەزى سۆزلەرنىڭ تەركىبىدە كېلىدىغان «ئا» تاۋۇشىنىڭ مۇئەييەن شەرت ئاستىدا سوزۇق تاۋۇشقا (مەسلەن: بارىدىكەن ـ بارتكەن، ئالىدىكەن ـ ئاتكەن...) ئايلىنىشى؛ سۆزلەر ھەرخىل شەخسلەر بىلەن تۈرلەنگەندە، شۇ سۆزدىكى ئۈچ شەخس قوشۇمچىسىنىڭ ئالدىدا كەلگەن بىر ئۈزۈك تاۋۇشنىڭ «ت» تاۋۇشىغا (مەسلەن: قىلىمەن ـ قىتمە، كېلىدۇ ـ كىتۇ...) نۆۋەتلىشىشىنى كۆرستىش مۇمكىن.

تۈرلىنىشى ۋە ھېچقانداق گرامماتىكىلىق باغلىنىشى بولمىسىمۇ، بىر قىسىم سۆزلەردىكى بىرىنچى سوزۇق تاۋۇشنىڭ ئۆزئارا ئۆزگىرىشى، خوتەن دىئالېكتىدىكى فونېتىكىلىق ھادىسىدۇر. بۇ جەھەتتە: «ئۇ» تاۋۇشىنىڭ «ئە» بولۇپ كېلىشى؛ «د» تاۋۇشىنىڭ «ت» بولۇپ (مەسلەن: ئوقۇيدۇ-ئوقۇيتۇ، ئىشلەيدۇ-ئىشلىتۇ...) كېلىشى؛ «ھ» تاۋۇشىنىڭ «ي» بولۇپ (مەسلەن: ھېساب ـ يساب، ھېكايە ـ يېكايە...) كېلىشى؛ «ئا» تاۋۇشىنىڭ «ئە» بولۇپ (مەسلەن: ئادەم ـ ئەدەم، لاسسىدە ـ لەسسىدە...) كېلىشى؛ «ئې» تاۋۇشىنىڭ «ئى» بولۇپ (مەسلەن: كېچە-كىچە، چېكىت-چىكىت...) كېلىشى؛ تۈپ سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرىدا كەلگەن «چ» تاۋۇشىنىڭ «ش» بولۇپ (مەسلەن: قىزغۇچ-قىزغۇش، ئاچقۇچ ـ ئاچقۇش...) كېلىشى قاتارلىقلارنى كۆرستىشكە بولىدۇ.

بۇ دىئالېكتتا ئايرىم سۆزلەردە كېلىدىغان «ر» تاۋۇشى «ي» تاۋۇشىغا (مەسلەن: ئۆيگە كىرىك ـ ئۆيگە كىيىك، ئۆيگە سۇ كىرىپتۇ ـ ئۆيگە سۇ كىيىپتۇ...) نۆۋەتلىشىدۇ. بىراق، بەزى سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا كېلىدىغان «ق // ك // پ» تاۋۇشلىرى، شۇ سۆزلەرگە ئۇلانغاندا «غ // گ // ۋ» تاۋۇشلىرىغا نۆۋەتلەشمەيدۇ.

2. تاۋۇش ئاجىزلىششى جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىدا بەزى بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ، بىرىنچى بوغۇمى ئوچۇق بوغۇم ھالىتىدە كەلگەندە تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ. مەسلەن:

گەپ+ئىم = گېپىم ـ گىپىم، بەل+ئىم = بېلىم ـ بىلىم... ۋە باشقىلار.

ئەدەبىي تىلدا «يە // دە» دېگەنگە ئوخشاش بىر ئوچۇق بوغۇمدىن تۈزۈلگەن پېئىللارغا قوشۇمچىلار ئۇلانغاندىن كېيىن ئوچۇق بوغۇم ئۆزگەرسە، شۇ سۆزدىكى سوزۇق تاۋۇش ئاجىزلاشمايدۇ. بىراق، بۇ دىئالېكتتا بىر قىسىم سۆزلەردىكى بوغۇم ئۆزگىرىشى تۈپەيلىدىن تاۋۇش ئاجىزلىشىدۇ. مەسلەن:

دەيلى ـ دېيلى، دەيمىز ـ دېتۇ، قىلايلى ـ قېتىمىز... دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا مەلۇم كونكرېت شارائىتتا جاراڭلىق ۋە جاراڭسىز ئۈزۈك تاۋۇشلار ئالمىشىپ، تاۋۇشلارنىڭ ئاجىزلىششى يۈز بېرىدۇ. مەسلەن:

پىياز ـ پىشاز، يۆتەل ـ ھۆتە، يىپ ـ شىپ، يىن ـ ھىن، يىك ـ شىك، يىلىك ـ ھىلىگ

3. تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا سېلىشتۇرغاندا، خوتەن دىئالېكتىدا ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى خېلى كۆپ كۆرىلىدۇ. بۇلارغا: «ر» تاۋۇشى ساناق سانلار تەركىبىدە كەلگەندە (مەسلەن: قىرىق ـ قىخ، بىر ـ بي...)؛ «ر» تاۋۇشى ئىسىم، پېئىل سۆزلىرىنىڭ ئاخىرىدا كەلگەندە

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

(مەسىلەن: هارۋا ـ هايۋا، بارىمەن ـ بايىمە، رادىئو ـ يادىئو...)؛ «ر» تاۋۇشى تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇش «ە // ى» لارنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كەلگەندە (مەسىلەن: كىرپە ـ كىپە، گىردە ـ گىدە...)؛ «ي» تاۋۇشى كۆپ بوغۇملۇق پېئىللاردا «ر // ق» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە (مەسىلەن: سايرىماق ـ سارىماق، ئايرىلماق ـ ئارىلماق...)؛ «ي» تاۋۇشى مەلۇم سۆزلەردە «س // چ» تاۋۇشلىرىنىڭ ئالدىدا كەلگەندە (مەسىلەن: قايچا ـ قاچا، قايسى ـ قاسى...)؛ بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەن «ھ» تاۋۇشى بەزى كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدا بوغۇم بېشى ياكى بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەندە (مەسىلەن: مەسلىھەت ـ مەسلەت، ئەھۋال ـ ئەۋال...) چۈشۈپ قېلىشنى كۆرستىشكە بولىدۇ.

4. تاۋۇشلارنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى

ئەدەبىي تىلدىكى ئۈزۈك تاۋۇش بىلەن باشلانغان بەزى سۆزلەرنىڭ ئالدىغا، بۇ دىئالېكتتا بىر سوزۇق تاۋۇشنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن تاۋۇش ئاجىزلىشىپ، شۇ سۆزدە بىر بوغۇم كۆپىيىپ قالىدۇ. مەسىلەن: هاك ـ ئاهاك، هېكى ـ ئاهكى... دېگەنلەردەك.

يەنە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىغا ئوخشاش ئىسىملارنىڭ 3-شەخس قوشۇمچىسى بىلەن تۇرلەنگەن ئورۇننى، تەرىپىنى بىلدۈرىدىغان «ئاستى // ئۈستى...» دېگەندەك رەۋىشلەر كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەندە، كېلىش قوشۇمچىلىرىنىڭ ئالدىدىكى بىر «ن» تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدۇ.

مەسىلەن: ئۈستىدە ـ ئۈستىندە، ئاستىنىڭ ـ ئاستىننىڭ... دېگەندەك.

5. ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى

خوتەن دىئالېكتىدىكى مۇھىم فونېتىكىلىق ئالاھىدىلىكنىڭ يەنە بىرى، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىششى بىلەن ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ ئاسسىمىلياتسىيىلىششى، بولۇپمۇ سۆزلەرگە ھەرخىل قوشۇمچىلار ئۇلانغان ئەھۋالدىكى تەتۈر ئاسسىمىلياتسىيىلىششىنىڭ كۆپرەك كۆرۈلىشىدۇر. بۇ جەھەتتە: «چ // ش» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «س» بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلىنىپ، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «چ // ش» تاۋۇشلىرىنىڭ «س» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: چۈشسەم ـ چۈسسەم، كەچسەم ـ كەسسەم...) ئۆزگىرىشنى؛ «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرگە «س» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشىنىڭ «س» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: كەتسۇن ـ كەسسۇن، ساۋاتسىز ـ ساۋاسسىز...) ئۆزگىرىشنى؛ «ت» تاۋۇشى بىلەن ئاخىرلاشقان قىسمەن سۆزلەرگە «چ» تاۋۇشى بىلەن باشلانغان قوشۇمچىلار ئۇلانغاندا، تۈپ سۆز ئاخىرىدىكى «ت» تاۋۇشىنىڭ «چ» تاۋۇشىغا (مەسىلەن: سائەتچى ـ سائەچچى، سەنئەتچى ـ سەنەتچى...) ئۆزگىرىشنى كۆرستىشكە بولىدۇ.

ئۇنىڭدىن باشقا «ز» تاۋۇشى بىلەن «س» تاۋۇشىنىڭ، «ن» تاۋۇشى بىلەن «ل» تاۋۇشىنىڭ (مەسىلەن: قانلىق ـ قاللىق، جانلىق ـ جاللىق...) ئاسسىمىلياتسىيىلىشىشى كۆرۈلىدۇ ھەمدە بۇخىل تاۋۇش ئاسسىمىلياتسىيىلىششى سەۋەبىدىن بەزى سۆزلەرنىڭ كۆپ خىل ۋارىيانتلىرى ھاسىل بولىدۇ. مەسىلەن: ئەجەب ـ ھەجەب / ھېجىپىي، ھەشقىپىچەك ـ ئەشقىپىچەك / ئاشقىپىچەك... دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا يەنە «ت» تاۋۇشى كۆپرەك ئۇچرايدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تىل ئۇچى ئۈزۈك تاۋۇش بولغان «ت»، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى «دۇرۇر // تۇرۇر // تۇرۇر» لارنىڭ ئۆزگىرىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ، بۇلار لوپنۇر دىئالېكتىدا بىر «د» شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگىنىدەك، بۇ دىئالېكتىمۇ بىر «ت» شەكلىدە ساقلىنىپ كەلگەن. مەسىلەن:

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي تىلىدا	خوتەن دىئالېكتىدا
كەلىپ تۇرۇرمىز	كەلەدۇرمىز	كېتىمىز
ئېتە تۇرۇرمەن	ئەتەدۇرمەن	ئېيىتىمە
يان تۇرۇرمىز	يانادۇرمىز	يانتىمىز

خوتەن دىئالېكتىنىڭ لېكسىكا جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى

ماقالىمىزنىڭ بىرىنچى بۆلۈمىدە كۆرستىپ ئۆتكىنىمىزدەك، كۆپ قاتلام، كۆپ خىل ئامىل، جۇغراپىيىلىك جايلىشىش، ئىشلەپچىقىرىش، ئىجتىمائىيەت، ھۈنەر-سەنئەت جەھەتلەردىكى ئۆزگىچىلىكلەر تۈپەيلىدىن خوتەن دىئالېكت رايونىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدا تەگدىشى يوق نۇرغۇن سۆز-ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ھەم ئەدەبىي تىلدىكى سۆزلەرنىڭ كۆپلىگەن ۋارىيانتلىرى بار. بۇ مۇستەقىل سۆزلەر ئىچىدە ئىسىملار كۆپرەك، ياردەمچى سۆزلەر ئىچىدە ئىملىق، ئۈندەش، ئۇلانمىلار كۆپرەك كۆرۈلىدۇ. بۇخىل لېكسىكىلىق ئالاھىدىلىكنى تۆۋەندىكىدەك (ئىلاۋە: شېۋە سۆزلۈكلىرى ھەرپ تەرتىپى بويىچە مەخسۇس سەھىپىدە كۆرستىلگەچكە، بۇ يەردە پەقەت زۆرۈرىيەت ۋەجىدىن ئازلا مىسال ئېلىنىدۇ) كۆرستىشكە بولىدۇ.

1. بىر قىسىم يەر-جاي ناملىرى، ھۈنەر-سەنئەت، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ۋە باشقا جەھەتلەردىكى مۇشۇ رايونغا خاس بولغان سۆزلەر خېلى كۆپ ئۇچرايدۇ.

2. بۇ دىئالېكتتىكى قىسمەن سۆزلەرنىڭ ئەدەبىي تىلدىكى مەنە دائىرىسى ۋە ئىشلىتىلىش ئورنى ئوخشمايدۇ ياكى پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: «كاداڭ» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «تەجرىبىلىك، پىشقان ئادەم...» دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە بولسىمۇ، بۇ دىئالېكتتا «ھاكاۋۇر، مەنمەنچى...» دېگەندەك مەنىدە؛ «گاداي» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «نامرات، يوقسۇل» دېگەن مەنىلەرگە ئىگە بولسىمۇ، بۇ دىئالېكتتا «ياشانغان، قېرى كىشى...» دېگەندەك مەنىدە؛ «يامان» سۆزى ئەدەبىي تىلدا «ئەسكى» مەنىسىنى بىلدۈرسە، بۇ دىئالېكتتا دەرىجە رەۋىشى ئورنىدا كېلىپ، «ناھايىتى، ئىنتايىن» دېگەن مەنىدە (بۇ ئەدەم يامان كۈچلۈككەن...) قوللىنىلىدۇ.

3. بۇ دىئالېكتتا قىسمەن سۆزلەرنىڭ مەنىسى ئەدەبىي تىلغا ئوخشاش بولسىمۇ، فونېتىكىلىق شەكلى ئوخشمايدۇ. مەسىلەن: مۇت ـ بىكار، ھەقسىز / ئۆملاقمان ـ ھەمىشە، دائىم/ تەممەت ـ مۇتلەق، پۈتۈنلەي/تەدان ـ قۇۋ، ھېلىگەر / پەلتەك ـ ئەپكەش... دېگەندەك.

4. بۇ دىئالېكتتا ھەم ئەدەبىي تىلدىكى سۆزنى ھەم دىئالېكت-شېۋە سۆزلىرىنى ئالماشتۇرۇپ قوللىنىش ئەھۋاللىرى بار. مەسىلەن: زادى ـ زادى /غولى، راستىنلا ـ راستىلا / چىمپىششىغ، قاۋۇل ـ قاۋۇل / گەۋرى... دېگەنلەردەك.

5. بۇ دىئالېكتتا قىسمەن سۆزلەر ئەدەبىي تىلغا يانداشىپ مەنداش سۆز گۇرۇپپىسى ھاسىل قىلىدۇ. ئەمما، خەلق ھەرئىككىسىنى چۈشەنسىمۇ، ئۆز شېۋىسى بولغىنىنى كۆپرەك قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: گال ـ پوكان /قوچۇش ـ مالتىلاش / چىرايلىق ـ ئۇز / جىق ـ ئاۋۇن / دۆت ـ دېۋەڭ... دېگەنلەردەك.

6. بۇ دىئالېكتتا قانۇنىيەتلىك تاۋۇش ئۆزگىرىشى ياكى ئالمىشىش ھادىسلىرىگە ئوخشمايدىغان، ئەمما، مەنە، تەلەپپۇز جەھەتتىن ئەدەبىي تىلدىكىگە ئوخشايدىغان سۆزلەر بار. مەسىلەن: ئابروي ـ ئاۋۇي / ئىتتىك ـ يىتتىگ / ھۆپۈپ ـ ھۆپەپ / مۈشۈك ـ مىش / كارۋات ـ كاتۇ / چويلا ـ چالۇ دېگەنلەردەك.

7. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى ئاتالغۇلارنىڭ بىرقانچە خىل ئاتىلىشى

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قوليازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد كۇرۇپپىسى

بار. مەسىلەن: «تۇغۇش» دېگەن ئاتالغۇنى ئالساق، ئەدەبىي تىلدا «توخۇ تۇغدى، قوي تۇغدى...» دېگەندەك ھەممىسگە «تۇغدى» سۆزىنى قوللانسا، بۇ دىئالېكتتا «قوي قوزىلىدى، توخۇ توخۇم قويدى، كالا مۇزايلىدى، ئات تايلىدى، ئەچكۇ ئوغلاقلىدى...» دەپ قوللىنىلىدۇ.

8. بۇ دىئالېكتتا قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى لېكسىكىلىق تەركىبلىرى ھازىرغىچە داۋاملاشقان بولۇپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەردىن ئىزچىل قوللىنىلىپ كېلىۋاتقانلىرى خېلى كۆپ. مەسىلەن:

خوتەن دىئالېكتىدا	خاقانىيە تىلىدا	ئەدەبىي تىلدا
ئېرىغ	ئېغىر	پاكىز، ساپ
بىچاغ	بىچاغ	كۆپ، بەك
ئالتىن	ئالتىن	ئاستىن
ھاللاڭ	ھاللاڭ	ئوچۇق
شاپ	شاپ	تېز، چاپسان
مانجۇ	مانجۇ	ئىش ھەققى
تونۇك	تۈنۈك	تۈگۈلۈك

دېگەنلەردەك.

9. تارىخىي، ئىجتىمائىي، جۇغراپىيىۋى ئامىللار ۋە تىل تەرەققىياتى ئېھتىياجىدىن خەنزۇ، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن بۇ دىئالېكتقا كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەرمۇ بار. مەسىلەن: ساي (ھازىر)، ساخۇ (گومۇش)، سەيپۇڭ (كىيىم تىككۈچى)، ئەمبەل (ئاشتاختا)، جوسەي (كۆدە)، تېڭشا (ئاگلا)، جا (ساختا)، خارەت (ياغاچچى)، كالپۇك (لەۋ)، زەدەك (سەۋزە)، سەگ (ئىت)، چەپ (سول)، زەدا (باي، پۇللۇق، زەردار)... دېگەنلەردەك.

10. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى ئۈلانىملار (مۇ // چۇ // غۇ // قۇ // زە // يۇ // ئا // ئە // دە // لا // ھ قاتارلىقلار) بىلەن تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولغان ۋە تەڭداش مۇناسىۋەتتە بولمىغان «ھاما // ھەدە // ھاما-ھاما // ھەدە-ھەدە // ھەدەك-ھەدەك // ھېچپىي // ھەكىۋاتو // ھاسنوي // ھازنوي // ھەربادى... قاتارلىق ئۈلانىملار ئېغىز تىلدا كۆپ قوللىنىلىدۇ. ئۇلار جۈملىلەرگە ئۇلىنىپ كېلىپ، ئۆزى ئۇلانغان جۈملىلەرگە تەكىتلەش، سوراق، پىلىنىش، ئۆتۈنۈش، جېكىلەش، بەزلەش قاتارلىق مەنىۋى تۈسلەرنى بېرىپ، گرامماتىكىلىق مەنە ئىپادىلەيدۇ.

11. بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدا بولمىغان قىسمەن ئىملىق سۆزلەر بار. مەسىلەن: ھام // ھەئىئە // ھىئىئى // ھۆم // ھەھ...ھەھ ... دېگەنلەردەك. ئۇلار مۇستەقىل مەنە بىلدۈرمىسىمۇ، جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، كونكرېت نوتۇق شارائىتىدا جۈملىلەرگە گرامماتىكىلىق مەنە يۈكلەپ، ئۇقۇمنىڭ ئېنىقلىقىنى ئاشۇرىدۇ.

12. بۇ دىئالېكتتا كۆپرەك قوللىنىلىدىغان: ھېجىن // ھېلىق // ھوجون // ئۇجۇن-ئۇجۇن // ھۇي // ھاي... دېگەندەك ئىملىق ۋە ئۈندەشلەر بولۇپ، ئادەتتە تەلەپپۇزدا جۈملىلەرگە قوشۇلۇپ كېلىپ، كەمسىتىش، يىرگىنىش، ھەيرانلىق، ئۆتۈنۈش، قورقۇش قاتارلىق ئىچكى ھېسسىياتنى ئىپادىلەپ، جۈملىلەرگە گرامماتىكىلىق تۈس بېرىدۇ.

بۇ ئىملىق ۋە ئۈندەشلەرنىڭ سىمانتېكىلىق مەنىسى، گرامماتىكىلىق خۇسۇسىيىتى ۋە ئىشلىتىلىشى ئاساسەن ئەدەبىي تىلدىكى ئۈندەشلەر بىلەن ئوخشاش ئورۇندا تۇرىدۇ.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى

بۇ دىئالېكتنىڭ گرامماتىكىلىق ئالاھىدىلىكى دېگەندەك فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر ئاساسىدا كېلىپ چىققان بولۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن خېلىلا پەرقلىق.

1. ئىسىم جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا ئىسىملارنىڭ ئىگىلىك شەخس قوشۇمچىلىرىنىڭ 1-، 2-شەخستە سۆزلەرگە ئۇلىنىدىغانلىرى «ئىم // ئۇم // ئىڭ // ئۇڭ» شەكلىدە كەلسە، بۇ دىئالېكتتا «ئام // ئەم // ئاڭ // ئەڭ» شەكلىدە ئۇلىنىپ كېلىدۇ. مەسىلەن: پۇت-پۇتۇم ـ پۇتام // قول-قولۇڭ ـ قولاڭ // كۆڭلەك، كۆڭلىكىم ـ كۆينىكەم // كۆز-كۆزۈڭ ـ كۆزەڭ // قۇلاق-قۇلىقىم ـ قولىقام ... دېگەنلەردەك.

بەزىدە «ئۇ // ئۈ» سوزۇق تاۋۇشى بىلەن ياسالغان بىر بوغۇملۇق سۆزلەرگە 3-شەخس قوشۇمچىلىرى بۇ دىئالېكتتا «ئىسى // سى» شەكلىدىلا ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن:

ئۇن-ئۇنى ـ ئۇنسى // پۇل-پۇلى ـ پۇلسى // ئۆي-ئۆيى ـ ئۆيسى.
.. دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان ئىسىملارغا سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ئارقىلىق يېڭى ئىسىملار ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

ھۆللۈمەن + لىك = ھۆللۈمەنلىك // خارەت + چىلىك = خارەتچىلىك.
.. دېگەندەك.

2. سۈپەت جەھەتتە:

سۈپەتلەرنىڭ ئوخشىتىش قوشۇمچىسى «دەك // تەك» بۇ دىئالېكتتا «دەي // تەي» بىلەن ئىپادە قىلىنىدۇ. مەسىلەن: پاختىدەك ـ پاختىدەي // مۈشۈكتەك ـ مۈشۈكتەي... دېگەندەك.

بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «لىق // لىك // لۇق // لۈك» قوشۇمچىسى ئوخشاشلا قوللىنىلىش بىلەن بىرگە، يەنە «لىگ // لەگ // لىغ // لۇغ» قاتارلىق جاراڭلىق تاۋۇشلار بىلەن ئاخىرلاشقان شەكىللىرىمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: زېمىلىك ـ زېمىلىگ // كۆزلۈك ـ كۆزلەگ // ئوتۇقلۇق ـ ئوتۇغلۇق // ئەقىللىق ـ ئېقىللىغ // ئۆلۈك ـ ئۆلەگ... دېگەندەك.

ئەدەبىي تىلدىكى سۈپەت ياسىغۇچى «ق // ئىق» قوشۇمچىلىرىنىڭ بۇ دىئالېكتتا «غ // ئىغ» بولۇپ (مەسىلەن: قايناق ـ قايناغ // قاتتىق ـ قاتتىغ) كېلىشىمۇ ئۇچرايدۇ.

كېلىدىغان زامان سۈپەتداش ئەدەبىي تىلىمىزدا «غا» مورفېمىسى ئارقىلىق ياسالسا، بۇ دىئالېكتتا «قان» مورفېمىسى ئارقىلىق ياسىلىدۇ (بۇ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى فونېتىكىلىق ئامىللارنىڭ بۇ دىئالېكتتا ساقلىنىشى، تاۋۇشلارنىڭ ئۆزئارا ماسلىشىشىنىڭ نەتىجىسىدۇر). مەسىلەن:

يانىدىغان ـ يانىتقان // كېتىدىغان ـ كېتىتقان // ئالىدىغان ـ ئاتقان // بارىدىغان ـ بارتقان... دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان سۈپەت ياسىغۇچى قوشۇمچىلارنى قوشۇش ياكى ئانالىتىك يول ئارقىلىق يېڭى سۈپەتلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن:

بەك + ئۈز = بەكئۈز // ھېۋە + خور = ھېۋەتخور... دېگەندەك.

3. سان جەھەتتە:

ئەدەبىي تىلدا دەرىجە سانىنى بىلدۈرۈشتە «چى» قوشۇمچىسى ئۇلانسا، بۇ دىئالېكتتا «جى» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: ئىككىنچى ـ ئىككىنجى // بەشىنچى ـ بەشىنجى... دېگەنلەردەك.

4. رەۋىش جەھەتتە:

«پ // ىپ // ۇپ // ۈپ» لەر ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىشداش ياسىغۇچى مورفېما بولۇپ، بۇ دىئالېكتتا بۇلاردىن «پ // ىپ» لا بار. لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ شەكلى بولمىغاچقا، «ۇپ // ۈپ» ئورنىدا «ئاپ // ئەپ» كېلىدۇ. مەسىلەن: ئوقۇپ ـ ئوقاپ // سۆيۈپ ـ سۆيەپ // قونۇپ ـ قوناپ // كۆيۈپ ـ كۆيەپ دېگەنلەردەك.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولىيازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

بۇ دىئالېكتتا مەقسەت رەۋىشى ياردەمچى پېئىل «قوپ» بىلەن كەلسە، كەلگۈسى زامان بولۇشلۇق شەكلىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن: بارماقچى بولدۇم - باغىلى قوپتام // مېڭىشقا تەييارلاندىم - ماڭغىلى قوپتام // قىلماقچى بولىۋاتىمەن - قىلغىلى قوپتام ... دېگەنلەردەك.

بۇ دىئالېكتتا خاس رەۋىشلەردىن مورفولوگىيىلىك ئۇسۇل ئارقىلىق يېڭى رەۋىشلەر ياسىلىدۇ. مەسىلەن: هونناق+تەك= هونناقتەك // هېقىي(لار) +چە= هېقىلارچە... دېگەندەك.

بۇ دىئالېكتتا ئەدەبىي تىلدىكى رەۋىشلەرنى قوللىنىش بىلەن تەڭ، شۇ رەۋىشكە مەنىداش كېلىدىغان شېۋىلەرمۇ قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: دائىم - هىلاڭ // هەرگىز - هۆددىس // هازىر - ساي // بىكار، هەقسىز - مۇت // ئارام ئالماي-جىم تۇرماي - ئۆملاقمان-بېخىل... دېگەندەك.

5. پېئىل جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىدا پېئىلنىڭ ئۆزىدىكى تۈرلەنگەن شەكلى ئارقىلىق سۆزلىگۈچىنىڭ پوزىتسىيىسىنى بىلدۈرىدىغان «غۇلۇق // قۇلۇق // گۈلۈك // كۈلۈك» دىن ئىبارەت زۆرۈرىيەت رايى بار. مۇئەييەن گراماتىكىلىق شەكىلگە ۋە گراماتىكىلىق مەنىگە ئىگە بۇ شەخسسىز قوشۇمچىلار پېئىلنىڭ ئۆزەك قىسمىدا ئىپادىلىنىدىغان دەرىجە، بولۇشلۇق، بولۇشسىز، تۈس قاتارلىق گراماتىكىلىق كاتېگورىيىلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن. مەسىلەن: ئۆتكۈزگۈلۈك (ئۆتكۈزۈش لازىم) // ئىشلەتكۈلۈك (ئىشلىتىش كېرەك) // بارغۇلۇق (بېرىش لازىم) // قوقۇلۇق (قورقۇش كېرەك)

«ئۈزگۈلۈك ئاينى، چىقىپ يەتتە قات كۆك قەرىدىن // سۈزگۈلۈك تاشپاقنى ئۇكيان-دېڭىزلار تەكتىدىن» (ماۋزېدۇڭ «جىڭگاڭشەنگە قايتا چىقىش» تىن).

«غۇلۇق // قۇلۇق // گۈلۈك // كۈلۈك» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئىسىملارغا بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى بولمايدىغان؛ ئۆتكەن ھەرىكەتنى بىلدۈرمەيدىغان؛ ھەرىكەتنامىلاردەك ئىسىمنىڭ سان، شەخس كاتېگورىيىسى ۋە كېلىش شەكىللىرى بىلەن تۈرلەنمەيدىغان؛ تىركەلمىلەر بىلەن بىرىكمەيدىغان ئالاھىدىلىكلىرى بار. گەرچە خاھىش، بۇيرۇق، زۆرۈرىيەتنى ئىپادىلەيدىغان بۇ شەكىل قىسمەن ھاللاردا سۈپەتلەرگە ئوخشاش بىۋاستە ئېنىقلىغۇچى (مەسىلەن: دېگۈلۈكنى دېدىڭ، يېگۈلۈكنى يېدىڭ...) بولۇپ كەلسىمۇ، جۈملىدە ئىگە، خەۋەر، تولدۇرغۇچى ۋە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كېلىشنى ئومۇمىي ئەھۋال دەپ قاراشقا بولمايدۇ.

خوتەن دىئالېكتىنىڭ پېئىللاردىكى روشەن ئالاھىدىلىكى ھېسابلىنىدىغان بۇ شەكلى، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «گۈلۈك // كۈلۈك»؛ تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق سۆزلەرنىڭ ئاخىرىغا «غۇلۇق // قۇلۇق» ئۇلىنىپ كېلىپ يەنە «يا» ئۇلىنىدۇ. مەسىلەن: كۆلەيلى - كۆلگۈلۈك(يا) // كۆرمىلى - كۆكۈلۈك(يا) // بارايلى - بارغۇلۇق(يا) // ياپايلى - ياپقۇلۇق (يا)... دېگەنلەردەك.

پېئىل يىلتىزلىرىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى ئېلىپ ئېيتساق: «گەك // غاق» قوشۇمچىلىرىنىڭ ئۇلىنىشى بىلەن (مەسىلەن: بېرىدىغان - بەگەك // ئالىدىغان - ئاغاق) سۈپەتداشلارنىڭ ياسىلىشىنى؛ 1-شەخس بۇيرۇق رايىدىكى پېئىل يىلتىزىغا 1-شەخس قوشۇمچىسىنىڭ «ئى» شەكلىدە (مەسىلەن: بارايلى - بارلى // كەتمەيلى - كەتمىلى...)؛ «دا // تە» شەكلىدە (مەسىلەن: ئۆستۈردۈم - ئۆستەدىم // بولدۇردۇم - بولدادىم...) ئۇلىنىپ كېلىشنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

بۇ دىئالېكتتا ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلغا ئۇزۇك تاۋۇشلاردىن كېيىن «تام // تەم»؛ بولۇشسىز ئېنىق ئۆتكەن زامان پېئىلدىن كېيىن «دام // دەم» قوشۇمچىلىرى ئۇلىنىپ، ئەدەبىي تىلدىكى ئېنىق ئۆتكەن زامان شەخس قوشۇمچىلىرى «دۇم // تۇم // دۇق // تۇق» ئۇلىنىپ كېلىدىغان شەكىلدىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن: قوشتۇم - قوشتام // ئومىدىم - ئومدام // كۆرمىدىم - كۆرمىدەم // ئۆتتۈك - ئۆتتەك... ۋە باشقىلار.

بولۇشلۇق-بولۇشسىز، هازىرقى زامان خەۋەر رايىنىڭ ئاخىرىغا ئۇلىنىپ كېلىدىغان پېئىلدا دائىم قوللىنىلىدىغان ياردەمچى پېئىل «تۇر» قوشۇلۇپ، ئەدەبىي تىلدىكى ياردەمچى پېئىل «ۋات» شەكلىنى هاسىل قىلسىمۇ، لېكىن، بۇ دىئالېكتتا «يات» شەكلى بويىچە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن: سۆزلەۋاتىدۇ - سۆزلەپ تۇرتۇ // ئالمايۋاتىدۇ - ئالمىياتتۇ // كېلىۋاتىدۇ - كېلىپياتتۇ... دېگەنلەردەك.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۆتكەن زامان باغلىغۇچى خەۋەر پېئىلدا رەۋىشداشلارنىڭ ئاخىرىغا «دىم // دىڭ» قاتارلىق قوشۇمچىلارنىڭ، ئاندىن «پ» قوشۇمچىسىنىڭ (مەسىلەن: قىلىۋىدىم - قىلىپتىم // مېڭىۋىدى - مېڭىپتى // ياساۋىدىم - ياساپتىم...) ئۇلىنىشى؛ گۇمانى سوراق شەكلىدىكى 1-شەخس «ت» نىڭ سۆز تۈرلىگۈچى قوشۇمچە بىلەنمۇ (مەسىلەن: يازمامدىمەن - يازمامتىمەن // بارمامدىمەن - بارمامتىمەن // كۆرمەمدىمەن - كۆمەمدىمەن...) ياسىلىشى؛ «سال» ياردەمچى پېئىلىنىڭ بىرەر ئىش-ھەرىكەتنىڭ ئۇشتۇمتۇت بولۇۋاتقانلىقىنى (مەسىلەن: دەپ تاشلىدى - دەپ سالدى // تىللاپ تاشلىدى - تىللاپ سالدى // ئۆرۈپ تاشلىدى - ئۆرۈپ سالدى...) ئىپادىلىنىشى؛ «بوغاي» پېئىلنىڭ سۈپەتداشنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ گۇماننى بىلدۈرىدىغان (مەسىلەن: كۆرگەندۇ - كۆرسە كۆرگەن بوغاي // ئالسا ئالغاندۇ - ئاسا ئاغان بولغاي...) پېئىللارنى ياسايدىغانلىقىنى ھەممىدە بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان پېئىللاردىن سىنتاكسىلىق ئۇسۇل ئارقىلىق يېڭى پېئىللارنىڭ ياسىلىدىغانلىقىنى، بۇ دىئالېكتنىڭ پېئىللاردىكى خۇسۇسىيەتلىرى دەپ كۆرسىتىشكە بولىدۇ.

6. ئۇلانمىلار جەھەتتە:

خوتەن دىئالېكتىكى ئۇلانمىلارنىڭ ئەدەبىي تىلدىن قايسى جەھەتلەردە پەرقلىنىدىغانلىقىنى تۆۋەندىكىدەك كۆرسىتىشكە بولىدۇ①:

1) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار پەقەت بىرلا بوغۇمدىن تۈزۈلگەن. ئەمما، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار ئىككى ياكى كۆپ بوغۇملۇق. ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلارنىڭ قانداق تىل هادىسىسىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى ئېنىقلاش قىيىن بولسا، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار لېكسىكىلىق مەنە بېرىدىغان سۆزلەرنىڭ فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىشى بىلەن ئۇلانمىغا ئايلىنىپ قالغان (مەسىلەن: ھەئە دېگىن - ھە دېگىن - ھەدە // ھەئەدەك - ھەدەك...)

2) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار ئومۇمەن جۈملە ئاخىرىغا ئۇلانسا، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلارنىڭ قوللىنىلىشى بىر قەدەر ئەركىن بولۇپ، جۈملە بېشىدىمۇ، ئوتتۇرىسىدىمۇ، ئاخىرىسىدىمۇ (ئادەتتە يەككە ئۇلانمىلار جۈملە ئاخىرىدا، قوشما ئۇلانمىلار جۈملە بېشىدا) كېلىدۇ.

3) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلارنىڭ تەكرار شەكلى يوق. ئەمما، بۇ دىئالېكتتىكى ئۇلانمىلار تەكرارلىنىپ قوشما ئۇلانمىلارنى هاسىل قىلىدۇ. بۇ قوشما ئۇلانمىلارنىڭ گراماتىكىلىق مەنىسى ئاددىي ئۇلانمىلارنىڭكىدىن كۈچلۈك بولىدۇ.

4) ئەدەبىي تىلدىكى ئۇلانمىلار كونتېكىستتا قاراتما سۆز بولۇپ كەلمەيدۇ. ئەمما، بۇ دىئالېكتتا ئۇلانمىلار قاراتما سۆز بولۇپ كېلىدۇ. يەنى

① ئۇلانمىلارنىڭ تۆت جەھەتتىكى پەرقى، مۇھەممەتئىمىن سابىرنىڭ «ھە» ئۇلانمىسىنىڭ خوتەن دىئالېكتىدىكى ئورنى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1989-يىل 3-سان) ناملىق ماقالىسىدىن ئېلىندى.

www.ewlat.org
www.uyghurkitap.com
ئۇيغۇرچە ئىلمىي ماقالە، قەدىمىي ئەسەر ۋە قولیازمىلار ئامبىرى
ئەۋلاد گۇرۇپپىسى

- بۇ ئۇلانمىلار ئېلىۋېتىلسە جۈملىنىڭ مەنىسى ئۆزگەرمەيدۇ. قوشۇلۇپ كەلسە، جۈملىدىكى ئوي-پىكىر ياكى ئىش-ھەرىكەتنىڭ كىمگە قارىتىلغانلىقى ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ.

خاتىمە

خوتەن دىئالېكتىنىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن فونېتىكىلىق، لېكسىكىلىق ۋە گىراماتىكىلىق خۇسۇسىيەتلىرىگە ئاساسەن شۇنى ئېيتىش لازىمكى، بۇ دىئالېكت مەركىزىي دىئالېكت ۋە لوپنۇر دىئالېكتىغا ئوخشاشلا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە مۇكەممەللىشىشىنىڭ ئاساسىي بولۇپ، ئەدەبىي تىلىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشنىڭ مۇھىم مەنبەسىدۇر. بۇ مەنبە ئارقىلىق ئۈزلۈكسىز تەرەققىي قىلىپ تۇرىۋاتقان ئەدەبىي تىلنى ئېخمۇ ھاياتى كۈچكە ئىگە قىلىپلا قالماستىن، تىل تارىخى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىيات جەريانلىرىنى ئىگىلەپ، دىئالېكتلار ئارىسىدىكى پەرقلەرنىڭ ئازىيىشىنى، تىلنىڭ بىرلىككە كېلىپ قېلىپلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرەلەيمىز.

ھاسىلات شۇكى:

1) خوتەن دىئالېكتى يۇقىرى ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە. ماقالىنىڭ 1-بۆلىكىدە كۆرسىتىلگىنىدەك، بۇ رايون تارىختا كۆپ قەبىلە، مىللەت ياشىغان؛ كۆپ دىنلىق، كۆپ خىل مەدەنىيەتلەر ئۇچراشقان؛ كۆپ خىل يېزىق قوللىنىلغان قەدىمكى بوستانلىق بولۇپ، بۇ يەردە ياشىغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تىل-يېزىقى بىلەن مەيدانغا كەلگەن بىباھا مەدەنىيەت جەۋھەرلىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، جۈملىدىن ئېلىمىز مەدەنىيەت خەزىنىسىدە ئۆزگىچە رەڭ-جۇلاسى بىلەن كۆز چاقنىتىدۇ. بۇ دىئالېكتىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردىكى ئۆزگىرىشلىرى ۋە قەدىمكى تىل ھادىسىلىرىنى ھازىرغىچە ساقلاپ قېلىشلىرى، تىلشۇناسلىق، ئېتمولوگىيە، ئېتنوگراپىيە، توپونىمىيە، مەدەنىيەت جۇغراپىيىسى، ئىنسانشۇناسلىق ساھەلىرىنى مول ماتېرىياللار بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. جانلىق يەر ئۈستى مۇزېيى ھېسابلىنىدىغان بۇ رايوندىكى شېۋە ئالاھىدىلىكلىرىنى ساقلاپ كەلگەن ھېسابسىز فولكلور بايلىقى، ھۆججەت-ۋەسىقىلەر تەتقىق قىلىشىمىزنى كۈتۈپ تۇرماقتا.

2) خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ئەدەبىي تىلدا تەگدىشى يوق سۆزلەرنى مەنبە بىلەن تەمىن ئېتىدۇ. تىل تەتقىقاتىدىن قارىغاندا، 20-ئەسىرنىڭ 50-يىللىرىدىن باشلاپ، بۇ دىئالېكتقا خاس بولغان خېلى بىر قىسىم سۆزلەر ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىجتىمائىيەت، پەن-تېخنىكا يېڭىلىقلىرىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەپ، ئەدەبىي تىلدىكى بوشلۇقنى تولدۇرۇپ كەلمەكتە. ئەپسۇسلىنارلىقى شۇكى، بۈگۈنكى ئۇچۇر دەۋرىدە ئاتالغۇ، ئۇقۇملارنىڭ كۈنسايىن مەيدانغا كېلىشىنىڭ ئەكسىچە، ئۇلارنى ئىپادىلەيدىغان ئاتالغۇلار ياسىلىپ ئۈلگۈرەلمەيۋاتىدۇ ياكى ياساشقا سەل قارىلىۋاتىدۇ. بۇ ھال «ئاتالغۇ، ئۇقۇم قەھەتچىلىكى»نى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەدەبىي تىلدا ياسالغان بىرقىسىم ئاتالغۇ، ئۇقۇملار ئىنچام، ئوبرازلىق ئەمەس. بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئەۋۋەتتە ئالدى بىلەن دىئالېكتلارغا نەزەر ئاغدۇرۇپ، مەنبەدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ.

3) خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ئەدەبىي تىلدىكى كۆپ مەنىلىك، شەكىلداش، مەنىداش سۆزلەرنى بېيىتىدۇ ھەمدە سۆزلەرنى ئىنچام، راۋان، ئېنىقلىققا ئىگە قىلىدۇ. ئەدەبىي تىلدا مەنىداش سۆزلەر گۇرۇپپىسى دېگەندەك كۆپ ئەمەس، بىر قىسىم سۆزنىڭ ياسىلىشى «ئېنىق، راۋان، ئىنچام بولۇش» پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنمىغاچقا، يېزىقتىلا قوللىنىلىپ، جانلىق تىلدا ئىشلەتمەسلىك ئەھۋاللىرى مەۋجۇت. خەلق تەرىپىدىن ياسالغان سۆز-ئاتالغۇلارنىڭ بىر قىسمى بۇنداق بىر تەرەپلىمىلىكتىن خالىي بولۇپ، مەنىداش سۆزلەرنى بېيىتىپلا قالماي، سۆزلەرنىڭ «ئېنىق، راۋان، ئىنچام» بولۇشنى تەمىن ئېتىپ، ئېغىزدىمۇ، يېزىقتىمۇ تەڭ ئىشلىتىش تەلپىگە يەتكىلى بولىدۇ.

4) خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، چەت تىللاردىن كىرگەن بەزى سۆزلەرنىڭ ئورنىنى ئالالايدۇ ۋە تىل ساپلىقى، تىل ئىنچىكىلىقىنى قوغداش رولىنى ئوينايدۇ.

ھەرقانداق تىل باشقا تىللارنىڭ تەسىرىدىن مۇستەسنا بولالمىغىنىدەك ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىمۇ باشقا تىللاردىن كىرگەن ئاتالغۇ، ئۇقۇملار بىلەن ئۆزىنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۆپ مىللەت بىللە ياشاپ، چېگرا رايوننى ئورتاق گۈللەندۈرىۋاتقان شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدا تىل ئۆتۈشۈش نورمال ئەھۋال. بىراق، ئىپادىلىگىلى بولمايدىغان بەزى ئاتالغۇ، ئۇقۇملار خەلقىمىز ئىچىدە (دىئالېكت - شېۋىلەردە) بار تۇرۇغلۇق، ئۇلارنى باشقا تىللاردىن ئىزدىمەي، ئاشۇ مەنبەدىن ئېلىشىمىز ياكى مەنبەدىن پايدىلىنىپ ياششىمىز لازىم.

تىل ئاملى ئەۋلادنى ئەجدادقا ئۇلاپ كېلىۋاتقان بىردىنبىر رىشتە. «گىراماتىكا - تەگنىڭ تەسىرى ئەڭ ئېنىق ئىپادىلىنىدىغان ساھە». باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، خوتەن دىئالېكت سۆزلىرىدە قەدىمكى تىل ئېلېمېنتلىرى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى ئىنتايىن مول. بۇخىل پايدىلىق تىل ئاملى ئەدەبىي تىلنى بېيىتىپلا قالماستىن، ئەۋلادلار بىلەن ئەجدادلار ئارىلىقىنى قىسقارتىشقا، تىل ساپلىقى ۋە تەل ئىنچىكىلىقىنى قوغداشقا پايدىلىق.

ئۇنىڭدىن باشقا خوتەن دىئالېكتى باشقا دىئالېكتلارغا ئوخشاش، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېتمولوگىيىسىنى ئېنىقلايدىغان ئاساسلارنىڭ، ئەدەبىي تىلدا ئارىلاشتۇرۇلۇپ قوللىنىلىۋاتقان بەزى سۆزلەرنىڭ مەنە دائىرىسىنى ئايرىشتىكى ياردەمچىلەرنىڭ بىرىدۇر.

پايدىلانمىلار ۋە ئىزاھلار

1. ①②③④ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»نى يېزىش گۇرۇپپىسى تۈزگەن، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 19-، 21-، 22-، 27-بەتلەر.
2. مەھمۇد قەشقىرى: «تۈركى تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981-يىل ئۇيغۇرچە نەشرى 1-توم.
3. ⑦⑥ يۈي تيەنخېڭ (ياپونىيە): «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1986-يىل 1-نەشرى.
4. ⑤ ئىمىن تۇرسۇن: «تارىمدىن تامچە»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1990-يىل 1-نەشرى.
5. تۇراپ قاسىم، ئابدۇرېھىم زۇنۇنلار تۈزگەن: ئالىي مەكتەپلەر ئۈچۈن دەرسلىك «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى»، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2000-يىل 9-ئاي 1-نەشرى.
⑥. ئوبۇلقاسىم روزى: «خوتەن دىئالېكتى توغرىسىدا»، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1986-يىل 2-سان.
⑦ غەيرەت ئابدۇرەھمان ئۇزغار: «دىئالېكتلار - ئەدەبىي تىلنى بېيىتىشتىكى مەنبە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى 2003-يىللىق 1-سان.
8. خالىق نىياز، مۇھەببەت قاسىم: «تىلشۇناسلىق ئاساسلىرى».
9. ش ئۇ ئا ر مىللەتلەر تىل-يېزىق خىزمىتى كومىتېتى تۈزگەن: «ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1999-يىل 10-ئاي 1-نەشرى.
10. مىرسۇلتان ئوسمانوف، خەمىت تۆمۈر قاتارلىقلار تۈزگەن: «ھازىرقى زامان ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىملا ۋە تەلەپپۇز لۇغىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1997-يىل 1-ئاي 1-نەشرى

تەھرىرلىگۈچى: ئابدۇرېھىم زۇنۇن